
Antemurale christianitatis – monográfia Kelet-Közép-Európa történelmi toposzáról

A nagy hagyományú *Historische Studien* 508. köteteként jelent meg *Paul Srodecki* monográfiája, amely a giesseni Justus-Liebig-Universität Filozófiai Fakultásán 2013-ban megvédett doktori disszertáció átdolgozott változata. Az impozáns méretű (több mint félezer lapnyi) értekezés a kora új-kori Kelet-Közép-Európa egyik legtöbbit emlegetett politikai toposzának történelmi útját kíséri figyelemmel, ennek keletkezését, recepcióját és elterjedését egyaránt részletesen vizsgálja. A téma korszakokat és kultúrákat átfogó, komparatív szemléletű áttekintéséhez a szerzőnek különféle írásos források, diplomáciai iratok és retorikus-irodalmi szövegek tetemes mennyiségét kellett tanulmányoznia. A primér forrásokon kívül a témára vonatkozó szakirodalom ugyancsak rendkívül gazdag: a kötet irodalomjegyzéke (*Literaturverzeichnis*) több mint száz lap terjedelmű (407–518). Ez akkor érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az oszmán-török expanzió által érintett népek – lengyelek, magyarok, szerbek, horvátok, csehek, osztrákok, velenceiek – mindegyikének politikai diskurzusában szerepet kapott valamilyen formában a kereszténység védelmét kifejező, önértelmező–önigazoló, metaforikus szövegegység (*antemurale, propugnaculum, scutum, clypeus christianitatis*). A régió valamennyi vizsgált állama igyekezett önmagát az európai keresztény kultúra védelmezőjének feltüntetni, s a Félhold elleni küzdelemben a saját kitüntetett részvételét reprezentáló szövegeket létrehozni és propagálni.

A kötet külső bortóján egy XVII. századi rézmetszet szemlélteti a vizsgált történelmi helyzetet: az ismeretlen mester a megerősített bástyafalak védvonalá mögött örökös magyar királynak és kíséretének fegyveres alakjait ábrázolja, mint a kereszténység védelmezőit. A háttérben a római Angyalvár jelképezi a katonai küzdelem konfesszionális beágyazottságát (a kép jól ismert a magyar szakirodalomban, eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában található, 58.3705 számon). A kitűnő

érzéssel választott címlapkép vizuálisan is megjeleníti azokat a védműveket, amelyek a toposz kialakulását ösztönözték.

A tekintélyes terjedelmű monográfia tíz fejezetre tagolva kíséri végig a toposz történetét. Némileg meglepő módon a bevezetésben a szerző az Európai Unió jelenlegi helyzetéből kiindulva veti fel a kontinens belső határainak kérdését. Meddig terjed valójában Európa, ill. annak kulturális egysége? Talán a lengyel–orosz határig, miként egyesek vélik? Vagy talán a keleti Kárpátok is egy ilyen választóvonalat jelentene? Az egykori oszmán terjeszkedés határvonalának mindmáig lenne valamiféle hatása? Az egykori keleti hódítást feltartóztató népek és országok érdemelnek-e valamilyen elismerést a megvédett – és ezáltal fejlődési előnyhöz jutó – Nyugat részéről? Az évszázados oszmán uralom által kivézetetett és fejlődésükben visszavetett keleti államok részéről lehet-e identitásképző faktor a mindmáig hangoztatott „védőbástya-retorika” (Bollwerksrhetorik)? Alighanem igaza van a szerzőnek abban, hogy az ilyen aktuális kérdésekre is csak akkor adhat autentikus válaszokat a modern európai közösség, ha a jelenleg alakulóban lévő köztudat számára részleteiben ismertté válik a múlt a maga komplexitásában, ehhez pedig mással nem pótolható támpontokat tud adni a katonai, politikai és kulturális határvonalak, védőfalak időbeli változásainak, valamint az ezekhez kapcsolódó eszmetörténeti mozgásoknak az árnyalt elemzése.

A kérdések megfogalmazását, a kutatási helyzet felmérését és a metodikai alapvetést követően a második fejezet a fogalom értelmezését tekinti céljának, eszmei gyökereit vizsgálja. A szótörténeti részben a szerző a két kulcsfogalom (*antemurale* és *propugnaculum*) legkorábbi előfordulásait, bibliai és ókeresztény kori szóhasználatát tekinti végig. Sok példával illusztrálja, hogy a korai középkorban az európai kereszténység az Ázsiából érkező harcias népekkel szemben használta a kifejezések egyes változatait, amelyek azután az európai keresztény identitástudat alakítóivá lettek. Azt viszont már itt megállapítja, hogy a muszlim hódítással szemben, a Konstantinápoly eleste (1453) utáni szisztematikus török expanzióval szemben először Enea Silvio Piccolomini használta és terjesztette az *antemurale* metaforáját, ő kapcsolta szorosabban össze a kereszténység és az európai kultúra képzetét. Ehhez érdemes megjegyeznünk, hogy míg németül van a latin szónak megfelelője (*Vormauer*), a régi magyar nyelvben csak körülírták, Pápai-Páriz szótára szerint: „kőfal előtt lévő erősség”. Viszont a végvári láncolatáról ismert Magyarországon érthető módon a *propugnaculum* magyar megfelelője vált általánossá (védőbástya), noha pl. Balassi a *scutum* (avagy *clypeus*) megfelelőjét (pajzs) iktatta versébe.

A harmadik fejezet elején a szerző a Német Lovagrendet (Deutscher Orden) jelöli meg mint a fogalom használatának úttörőjét. A Templomosok Rendje a keresztes háborúk idején magát az eklézsia védőernyőjének (*schirm der ecclesien*) tekintette, valamint a balti pogányok elleni harcokban is a kereszténység oltalmazóinak szerepében tüntette fel magát. S ezt a pápa is honorálta, mivel a XIII. század közepén a tatár betörések ellen a hit bajnokaként definiálta őket, mint „christianitatis atlete et catholice fidei precipui defensores” (67. o.). Az Árpád-kori Magyarországon a fogalomhasználat „előrsét” (*avant-post-Selbstbild*) véli felfedezni a szerző. Utal többek között IV. Béla segélykérő leveleire, amelyekben IV. Konrád király, illetve a pápa segítségét kéri a betörő mongol-tatár hadak ellen, mivel Magyarország „porta christianitatis”, amely a Nyugatot védi (91. o.). Elismerésre méltóan sok adatot tud felsorakoztatni a szerző a középkori oklevelekből a hitvédő argumentumok használatára, ezek hol a pogányok, hol pedig a különféle eretnekek, skizmatikusok elleni küzdelmekről szóltak, s az egesz dinasztiai önképének kialakítását is szolgálták.

A negyedik fejezet az antemurale-toposz felbukkanását követi nyomon a Német Lovagrend és a Lengyel Királyság között kitört háborúban. Mint ismeretes, a szembenálló felek között végül Luxemburgi Zsigmond magyar király közvetítése nyomán született meg a béke 1412-ben. Ezt követően a konstanzi zsinaton 1417-ben a hitvédelem indokával került sor különféle privilégiumok követelésére a lovagrend részéről, ekkor a hitvédelmi érvek jogi követelésekkel párosultak (117. o.). Ehhez hozzátehetjük, hogy a magyar kutatás jelenlegi állása szerint a védőbástya–védőpajzs motívum kifejezetten Magyarországra vonatkozó legkorábbi említése is ekkorra datálható, mégpedig Zsigmondnak a bíborosi testületől kierőszakolt bullájában tűnik fel. Ebben – miként *Solymosi László* hangsúlyozta – „tekintettel arra, hogy Magyarország a török ellenében a kereszténység védőbástyája és pajzsa (*propugnaculum et clipeus Christianitatis*) – a bíborosok megígérték, gondoskodni fognak arról, hogy a megválasztandó pápa és utódai mindenkor olyanokat helyezzenek az érseki és püspöki egyházak, valamint a monostorok élére, akiknek érdekében a magyar királyok kérvényt (*supplicatio*) nyújtottak be” (*Solymosi László, Mátyás király és a magyarországi főpapok* = Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára, szerk. Papp Imre, Angi János, Pallai László, Debrecen, 2010, 63–64. Angol változata: *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*, Eds. Attila Bányai – Attila Györkös, Debrecen, 2009, 286). Más kérdés, hogy a bíborosok által aláírt bulla – mely szerint a pápa a jövőben az egyházi beneficiumok magyar királyi adományozását jóváhagyja – a későbbiekben számos vitára adott alkalmat. Ettől függetlenül a magyar

uralkodók főkegyúri jogok gyakorlásakor a védőbástya motívumot a következő évszázadokban hathatós érvként alkalmazták, s a humanista udvari retorika – amelyről Srodecki monográfiájának ötödik fejezete bőven értekezik – számos változatban, több műfajban propagálta.

A monográfiának magyar szempontból legfontosabb fejezete a Hunyadi-korról szól, a XV. század második felének védőbástya-retorikáját veszi górcső alá. (6. fejezet, 163–217). Részletesen bemutatja a szerző Hunyadi János életútját, nándorféhevári győzelmének európai visszhangját, amelynek eredményeként a pápai udvar is *athleta Christi*-ként tekintett rá, Magyarország pedig ekkor vált egyértelműen a nyugat-európai kereszténység első számú védelmezőjévé. Mátyás király hadjáratai csak tovább erősítették ezt a képzetet. Paul Srodecki széles körű szakirodalmi ismeretek és tekintélyes adatbázis alapján mutatja be azt a folyamatot, amelynek során a magyar uralkodó hajlékony diplomáciával csúsztotta át az oszmánellenes retorikát az eretnekellenes fellépésre, ekképpen módosítva az argumentációt: *defensio fidei contra hereticos*. Ez a szöveg már felhasználható-kiaknázható lett a csehországi huszitaellenes hadjárat során, amely végül is a katonai hódítást, a cseh trón megszerzését, a dinasztia hatalmának kiterjesztését kívánta szolgálni. Korviniánus uralmi legitimációról beszél a szerző, mivel szerinte ennek kereteibe illesztette a toposzt a humanista udvari történetírás, elsősorban természetesen Ransanus és Bonfini. Ugyanezt a heroizáló tendenciát képviselte a lengyel királyságban Filippo „Callimachus” Buonaccorsi, aki a Schytia-mítosz mellé állította párhuzamként a lengyelek Sarmatia-konstrukcióját.

Önálló alfejezet tárgyalja Mátyásnak az 1470-es évek végétől kieleződő ellentétét a pápasággal. IV. Sixtus ugyanis sokallotta az északi irányba vezetett hadjáratokat (Szilézia, Csehország), hibáztatta a III. Frigyes elleni hadakozásokat, a békekötések elmaradását, s arra is figyelmeztette Mátyást, hogy a pápai pénzsegélyek csakis a törökellenes küzdelmekre használhatók fel. Ennek a diplomáciai-politikai helyzetnek az ismertetése adja a háttérét az antemurale-toposz változásainak, minthogy kérdésessé válik a fennen hirdetett védőbástyaképzet őszintesége. „Dicső szándék vagy tisztán csak retorika?” – veti fel a kérdést a szerző az igen tartalmas fejezet végén. Szavak és tettek ellentétét vélte látni a pápai udvar a magyar király politikájában, ezt sok idézettel dokumentálja a kötet. Noha az itt felsorolt események a szakirodalomban ismertek, azonban a szerző nézőpontja újdonságnak számít, mert a toposztörténet szemszögéből elvégzett fejtegetések és megfigyelések olyan összefüggésekre irányítják a figyelmet, amelyek ezidáig háttérben maradtak.

A hetedik egység a Jagelló-dinasztia fénykorának toposzhasználatát kíséri figyelemmel, itt főként a lengyel uralkodók (II. Ulászló, IV. Kázmér) külpolitikájában, diplomáciai irataiban, nyelvhasználatában alkalmazott motívumformák felsorakoztatása és összefüggő narrációba rendezése adja az értekezés értékét.

A nyolcadik fejezet a toposz XVI–XVII. századi továbbélésével foglalkozik. Ebben az időszakban már új kommunikációs közegekben, a könyvnyomtatás révén terjednek tovább különböző változatai. Egyrészt továbbra is a humanista műveltségű értelmiség, a *res publica litteraria* a formula továbbéltetője, másrészt a reformációval megjelenik a konfesszionális szempont, s az ennek jegyében újraértelmezett történetteológia építi be saját eszmerendszerébe a kereszténység oltalmazásának retorikáját. A szerző itt bőségesen idéz a lengyel irodalmi alkotásokból, de a magyar kutatásokat is jól ismeri, főként a németül megjelent szaktanulmányokat és műfordításokat használta fel. Idézi Balassi, Magyar István, Pázmány és Zrínyi Miklós sorait. Utóbbtól a *Török áfium ellen való orvosság* érveit citálja, ami indokolt. A *Szigeti veszedelem* című eposzról azonban csak mint a horvát nacionalizmus által kisajátított műről esik szó (353. lap), holott annak toposzrendszere a teljes magyar történelem értelmezését adja.

A kilencedik fejezet vizsgálatai már az újkorba vezetnek. Előbb a romantika korának és a modern nemzetté válás időszakának történelemértelmező szövegeiben mutatja ki a szerző a középkortól öröklött allegorikus eszmetörténeti toposzok jelenlétét. A XX. században aktuális politikai eszmefuttatásokban is felbukkant a „keleti veszedelemtől” történő oltalmazás argumentuma, többek között az Anschluss idején az osztrák nacionalista beszédmódban hivatkoztak Bécs ilyen szerepére és érdemére. A történelem fintora, hogy a DDR fennállása alatt a „fal” (Mauer) nem csupán metaforikusan, hanem materiálisan is épp az ellenkező funkciót, az imperialista hatás megakadályozását volt hivatva szolgálni.

Zárásképpen a szerző arra a megállapításra jut, hogy a kelet-közép-európai országok közül elsősorban a lengyel és a magyar közvéleményben, történetiszemléletben és önértelmezésben jutott vezető szerephez az *antemurale*, illetve *propugnaculum* eszmei konstrukciója, s a hozzájuk kapcsolódó egyéb toposzokkal (flagellum Dei, fertilitas Pannoniae, Querela Hungariae stb.) együtt a nemzeti tudat jelentékeny alakító faktorává vált, identitásképző elemévé lett az évszázadok során. Olyan tényezővé, amely mind a mai napig érzeteti hatását mindkét nép történelemértelmezésében, politikai nyelvhasználatában, közgondolkodásában egyaránt. Emellett a délszláv népek és Albánia múltjában is jelentékeny a toposz szerepe, a heroikus el-

lenállás itt is váltott ki irodalmi feldolgozásokat, noha mint ismeretes, a Balkán nem volt képes feltartóztatni az oszmán expanziót, így inkább csak az áldozat szerepét hangoztathatta.

Az adatgazdag, új szempontokat érvényesítő fejtegetéseket minden igényt kielégítő tudományos apparátus egészíti ki. Egy térkép mutatja be az érintett országok (az ún. „Bollwerksländer”) helyzetét az 1515-ös évben, valamint 14 korabeli metszet illusztrálja az elmondottakat. Rövidítésjegyzék, névmutató, a források és a szakirodalom bibliográfiája teszi a monográfiát jól használható kézikönyvvé, nagy segítséget nyújtva ezáltal a téma jövődóbeli kutatóinak. Paul Srodecki elmélyült elemzésekben gazdag munkája az allegorikus–metaforikus történelemértelmezések vizsgálatában megkerülhetetlen alapmű lett, eredményeit a rokontudományok (politológia, társadalomlélektan, irodalom- és művelődéstörténet) is messzemenően hasznosíthatják.

Paul Srodecki: Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit (A kelet-közép-európai védőbástyaretorika a középkor és kora újkor határán), Husum, Matthiesen Verlag, 2015. 532 o. (Historische Studien, Bd. 208.).

Bitskey István